

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-41>

УДК 159.923.2

Лугова В.М., Литовченко І.В.

Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТУ ЯК СПОСОБУ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Анотація. У статті вирішено важливу науково-практичну проблему дослідження особливостей конфліктної поведінки у підлітковому віці. Визначено сутність конфлікту як соціально-психологічного феномену, розглянуто основні ознаки конфлікту. Обґрунтовано особливості та основні протиріччя підліткового віку, які визначають особливості конфліктної поведінки у цьому віці. Розглянуто існуючі підходи до дослідження конфліктів та запропоновано аналізувати особливості конфліктної поведінки за допомогою авторської анкети «Підліток і конфлікт» та психологічних тестів. Було виявлено відмінності в стилях поведінки у конфліктній ситуації хлопців та дівчат, їх рівень конфліктності та комунікативної толерантності. Перспективами подальшого дослідження є розробка практичних рекомендацій для розвитку конфліктологічної компетентності підлітків та підвищення рівня ефективності спілкування.

Ключові слова: конфлікт, конфліктна поведінка, конфліктність, комунікативна толерантність, підліток.

Luhova Viktoriia, Lytovchenko Iryna

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

CONFLICT FEATURES AS A WAY OF SOCIAL INTERACTION IN ADOLESCENCE

Summary. The article is resolved important scientific and practical problem to study the characteristics of conflict behavior in adolescence. The essence of the conflict as a socio-psychological phenomenon is determined. The main features of the conflict are considered: the presence of contradictions, active confrontation, the specific nature of communication and the increased emotionality of the relationship. The peculiarities and main contradictions of adolescence, which determine the peculiarities of conflict behavior at this age, are substantiated. The existing approaches to the study of conflict behavior are considered and the methodology of own research is substantiated. The paper identifies the stages of research of conflict behavior, namely: analysis of scientific literature on the chosen topic, formulation and justification of the problem, setting goals and objectives of the study, forming a hypothesis, the choice of methods for research; application of methods, calculation of primary results; generalization of the obtained data and analysis of the results, their interpretation, confirmation or refutation of research hypotheses. The paper proposes to analyze the features of conflict behavior using the following methods: author's questionnaire "Adolescent and conflict", methods "Behavioral styles in conflict situations", "Personal aggression and conflict", "Types of aggression", "Diagnosis of the type of communicative attitude", "Diagnosis communicative tolerance". As a result of processing the questionnaires and test results, it was found that most adolescents are conflicted individuals. The assumption of differences in behavioral styles in conflict situations between adolescent boys and adolescent girls was confirmed. Adolescents have an average level of conflict, they show a high level of uncompromisingness, almost a third suffer from inflammation and suspicion. They also show an average level of communicative tolerance. The hypothesis of the connection between conflict and aggression has been confirmed, especially with regard to such components of aggression as irritability, aggression and self-aggression. The hypothesis of the connection of conflict with the general level of negative communicative attitudes has not been confirmed. Prospects for further research are the development of practical recommendations for the development of conflict competence of adolescents and increase the level of communication.

Keywords: conflict, conflict behavior, communicative tolerance, adolescent.

Постановка проблеми. Конфлікти відіграють суттєву роль у суспільному житті. Вони є важливим джерелом розвитку як окремої особистості, посідаючи одне з визначальних місць серед типів міжособистісної взаємодії, так і соціальної системи в цілому. Особливо актуальною дана проблема є у підлітковому віці, який є складним етапом переходу від дитинства до дорослості, що супроводжується наростанням внутрішніх суперечностей розвитку та напруженості міжособистісної взаємодії з однолітками, дорослими та батьками. Практика показує, що підліткам складно вирішувати конфлікти, і у їх конфліктах переважають деструктивні тенденції. Для знижки гостроти подібних явищ

та більш продуктивного вирішення міжособистісних конфліктів, необхідне розуміння сутності, змісту конфліктів, їх структури, чинників, що їх викликають, а також знання вікової специфіки конфліктності, що дозволить здійснювати вибір адекватних способів та засобів роботи з ними. Це свідчить про актуальність обраної теми дослідження та необхідність наукового пошуку у цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових робіт, у яких досліджуються конфлікти та конфліктна поведінка, показав, що дослідників цікавлять різні аспекти цієї проблеми. Узагальненням та систематизацією наукових знань про конфлікти займалися А. Берлач,

В. Кондрюкова [5], А. Гірник, А. Бобро [8], В. Долінська, Л. Матяш-Заяц [9] та ін. Не оминають своєю увагою проблему конфліктів та управління ними і зарубіжні вчені, серед яких А. Анцупов та А. Шипілов [2], Е. Де Боно [17], В. Шейнов [15], Д. Шапіро [18].

Велику кількість робіт присвячено безпосередньо конфліктам у підлітковому середовищі. Окремі автори значну увагу приділяли пошуку взаємозв'язку особистісних особливостей та конфліктної поведінки підлітків. Серед них А. Ганева та А. Гайнулліна, які присвятили свою роботу дослідженню впливу особистісних особливостей на конфліктну поведінку [7]; Т. Яновська, яка досліджувала взаємозв'язок прояву психологічного конфлікту з емоційною сферою підлітків [16].

Ряд робіт присвячено конфліктам, які виникають під час взаємодії підлітків з ровесниками, батьками та іншими дорослими. Так А. Апішева проаналізувала психологічні проблеми, що виникають в процесі взаємодії сучасних підлітків та юнаків з батьками в процесі їхнього самоствердження [3]; А. Ніколаєва, С. Субботіна присвятили своє дослідження профілактиці конфліктів підлітків в освітньому середовищі [11].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність значної кількості робіт за означеною тематикою, проблема виявлення особливостей конфліктної поведінки підлітків не знайшла остаточного вирішення та потребує подальших досліджень.

Мета дослідження – розглянути існуючі підходи до розуміння конфлікту як соціально-психологічного явища та способу соціальної взаємодії та дослідити особливості конфліктної поведінки у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі існує значна кількість підходів до розуміння поняття «конфлікт». Окремі автори розуміють конфлікт як зіткнення, протиборство сторін. Такої точки зору дотримується В. Шейнов, який наголошує, що конфлікт – це зіткнення, протиборство сторін, при якому хоча б одна сто-

рона сприймає дії іншої як загрозу її інтересам [15]. А. Берлач, В. Кондрюкова також зазначають, що конфлікт – це процес різкого зіткнення, загострення протилежно спрямованих цілей, інтересів, поглядів, позицій суб'єктів взаємодії (або елементів внутрішньої структури особистості) [5].

Інший підхід полягає у визначенні конфлікту через протиріччя. А. Анцупов і А. Шипілов запропонували наступне визначення: «Під конфліктом розуміється найбільш гострий спосіб усунення протиріч, що виникають в процесі взаємодії, що полягає в протидії суб'єктів конфлікту і звичайно супроводжується негативними емоціями» [2]. Б. Хасан визначає конфлікт як актуалізоване протиріччя, тобто втілені у взаємодії протилежні цінності, установки, мотиви [14].

Ще одна точка зору полягає у розуміння конфлікту як певного виду соціальної взаємодії. Саме так тлумачить конфлікт М. Зеленков: «Конфлікт – це якість взаємодії між людьми (або елементами внутрішньої структури особистості), що виражається в протиборстві сторін заради досягнення своїх інтересів і цілей» [10].

У зв'язку зі складністю формулювання поняття «конфлікт» науковці визначають його основні властивості (рис. 1).

Найбільш яскраво особливості конфлікту проявляються саме у підлітковому періоді. Особливості цього періоду людського розвитку ґрунтовно розкриті у працях В. Слободчикова та Є. Ісаєва [13]. Вони зазначають, що підлітковий вік характеризується бурхливими змінами в зовнішньому вигляді і в фізіології дитини. Зміни в анатомії і фізіології підлітка настільки значні, що для опису їх вчені вважають за краще використовувати такі вирази, як «гормональна буря», «ендокринний шторм», «стрибок зростання» тощо. В ході перебудови організму підлітка може виникнути відчуття тривоги, підвищена збудливість, депресія [13]. Це складний перехідний період зі світу дитинства у світ дорослих при якому усі сфери життєдіяльності підлітка зазнають змін: змінюється і розвивається особистість дитини, ієрархія її цінностей, мотивів, змі-

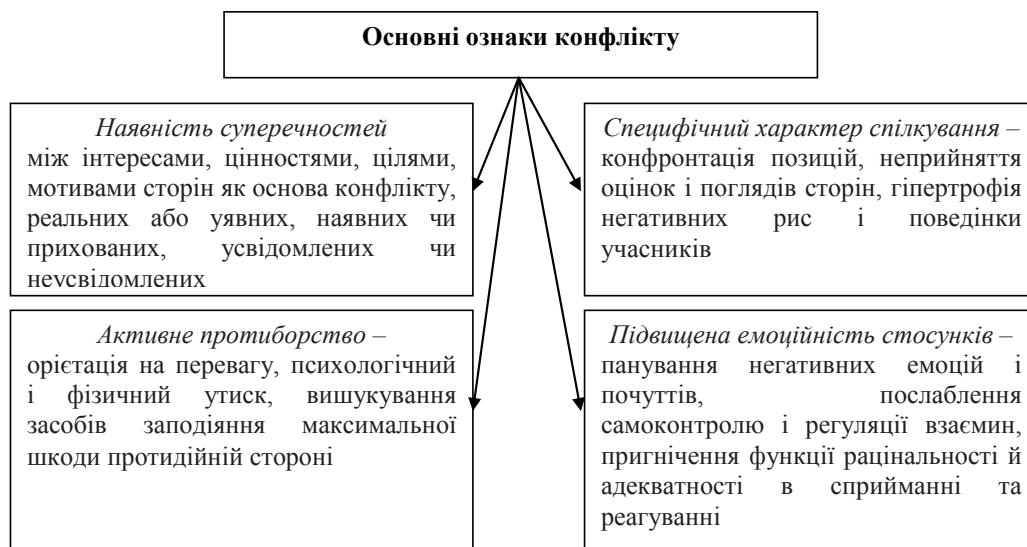

Рис. 1. Основні ознаки конфлікту

Джерело: узагальнено за [2; 5]

нюється самоусвідомлення себе і ставлення до себе, змінюється провідна діяльність, соціальна ситуація розвитку тощо. Часто підлітковий період проявляється у критичних формах, адже підлітки, намагаючись проявляти риси притаманні дорослим, часто непослідовні в своїх вимогах і поведінці.

Межі підліткового періоду розвитку дещо розмиті. Проблема періодизації підліткового віку пов'язана з розмиванням вікових рамок підліткових періодів і значним подовження усієї підліткової епохи [4]. Більшість авторів використовують таку періодизацію: молодший підліток 10-11 – 12-13 років, другий підлітковий перехідний період 12–13 років, старший підліток 12-13 – 15-16 [4; 6].

Спираючись на роботи сучасних фахівців в області психології підлітка [1] можна виділити наступні основні протиріччя підліткового віку: перехідний характер між дитинством і дорослістю; протиріччя, що виникають між гетерохронно розвиваються психічними процесами і лініями дорослішання (соціальним, інтелектуальним, особистісним, емоційним, фізіологічним); протиріччя між нормативністю і активністю; одночасність процесів соціалізації та індивідуалізації; протиріччя між статевим дозріванням і соціальним заборону на сексуальні контакти.

Б. Волков [6] зазначає, що особливості підліткового віку визначаються його взаємодією з соціальним середовищем, яка визначає спрямованість психічного розвитку підлітка (рис. 2).

І, нарешті, найважливішим утворенням підліткового віку, завершальному його, стає, на думку А. Ганесвої та А. Гайнулліної, самосвідомість. Самосвідомість – складна психологічна структура, що включає в себе, по-перше, усвідомлення своєї тотожності, по-друге, свідомість

власного «Я» як активного, діяльного початку, по-третє, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей і, по-четверте, певну систему соціально-моральних самооцінок [7].

Інтенсивний розвиток самосвідомості і самокритичності призводить до того, що підліток виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, але й у власних уявленнях про себе.

Зазначені особливості розвитку особистості в підлітковому віці визначають суперечливість позиції підлітка, що обумовлює їх високий рівень конфліктності. Ця конфліктність може ґрунтуватися на тому, що сучасний підліток живе в світі, складному за своїм змістом і тенденціям соціалізації.

Істотну роль у формуванні конфліктної поведінки грають особистісні особливості підлітків. Стан внутрішнього конфлікту нерідко підтримується соціальними і організаційними факторами. У більшості випадків підлітки не можуть впливати на ці фактори, що призводить до конфліктів з оточуючими, які можуть порушувати процес спілкування [7].

Таким чином, в психологічних дослідженнях, присвячених проблемам підлітків, відзначається перехідний, кризовий характер даного етапу розвитку особистості. Суперечливість позиції підлітка призводить до загострення його конфліктів з оточуючими. Провідними для даного віку є три чинники формування конфліктної поведінки. До них відносяться стиль сімейного виховання, становище в групі однолітків і особистісні особливості підлітка.

Досліджуючи конфліктну поведінку, як і будь-яке інше явище, слід дотримуватися певної послідовності (рис. 3).

Дослідження особливостей конфліктної поведінки підлітків проводилося протягом жов-

Рис. 2. Особливості підліткового віку

Джерело: наведено за [6]

Рис. 3. Етапи дослідження особливостей конфліктної поведінки у підлітковому віці

Джерело: розроблено авторами

тня-листопада 2019 року. Опитуванням було охоплено 30 учнів восьми класів Харківської загальноосвітньої школи I-III ст. № 57 віком 13-14 років, серед них 11 хлопців та 19 дівчат.

Гіпотези дослідження:

для підлітків характерний високий рівень конфліктності;

існують відмінності в стилях поведінки у конфліктній ситуації, а також особливостях особистості, які провокують конфлікт у хлопців-підлітків та дівчат-підлітків.

з конфліктністю пов'язані такі психологічні параметри як агресивність та загальний рівень негативних комунікативних установок.

Для налаштування підлітків на плідну співпрацю та виявлення певних тенденцій спочатку було проведено анкетування із застосу-

ванням розробленої автором анкети «Підліток і конфлікт», яка дозволила виявити думки підлітків стосовно ролі конфліктів у їхньому житті та власної конфліктної поведінки.

Для діагностики різних аспектів конфліктної поведінки та її чинників у психології розроблено значну кількість методик. Однією із найбільш відомих є розроблена К. Томасом і Р. Кілменом двовірсна модель стратегій поведінки особистості в конфліктній взаємодії згідно з якою існують п'ять способів регулювання конфліктів: змагання (конкуренція); пристосування; компроміс; уникнення; співпраця [12].

Важливим аспектом вивчення конфліктної поведінки є також дослідження схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності як особистісних характеристик. З цією метою було використано методики «Особистісна агресивність і конфліктність», авторами якої є Є. Ільїн та П. Ковальов [12] та «Види агресивності» розроблена Л. Почебут на основі опитувальника Басса-Дарки [12]. Також було визначено загальний рівень негативних

комунікативних установок підлітків за допомогою методики діагностики типу комунікативної установки. Вона дозволяє визначити наявність і ступінь вираженості негативних комунікативних установок, що відбивають готовність недобррозичливо ставитися до більшості оточуючих. Такі установки формуються під впливом несприятливого досвіду людської взаємодії, а також внаслідок яскраво виражених емоцій негативного спектра. Крім цього, була використана методика діагностики комунікативної толерантності, покликана визначити, якою мірою особистість здатна виявляти терпимість до інших людей в міжособистісному спілкуванні [12].

У результаті обробки анкет було виявлено, що більшість підлітків вважають себе конфліктними особистостями, серед них 54,5 % хлопців та 36,8 %

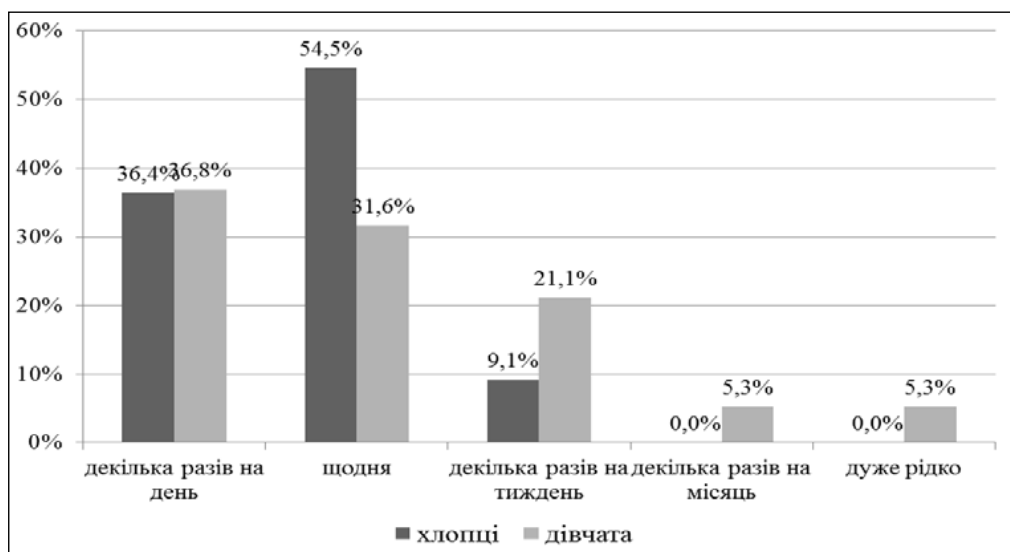

Рис. 4. Відповіді на запитання «Як часто ти конфліктуєш з оточуючими?»

Джерело: розроблено авторами

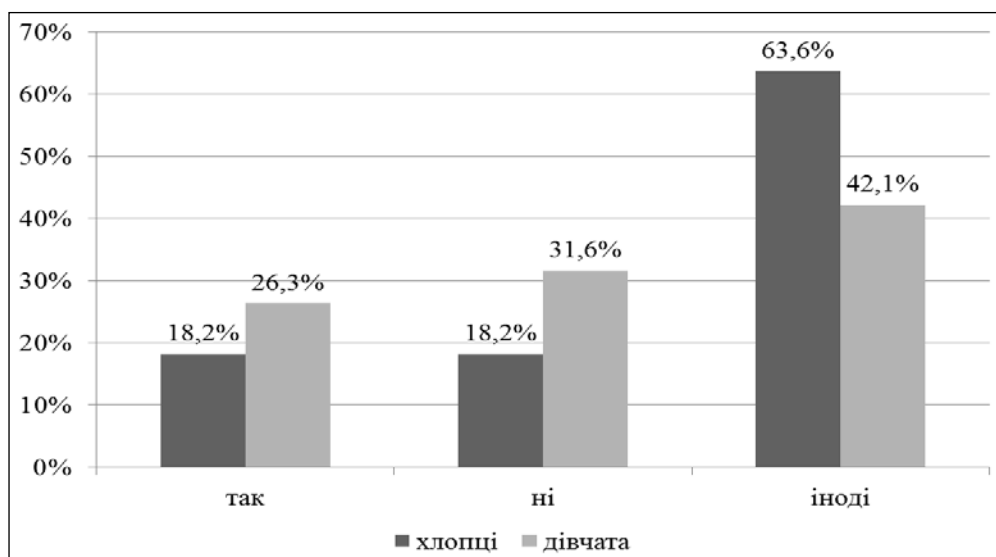

Рис. 5. Відповіді на запитання «Чи любиш ти провокувати конфлікти?»

Джерело: розроблено авторами

дівчат. Не вважають себе такими 27,3 % хлопців та 36,8 % дівчат. Інші 18,2 % хлопців та 26,3 % дівчат не визначилися. Підтвердженням високого рівня конфліктності підлітків є результати відповіді на запитання «Як часто ти конфліктуєш з оточуючими?» (рис. 4).

Серед хлопців не знайшлося таких, які б конфліктували менше ніж декілька разів на тиждень, 54,5 % опитаних приймають участь у конфліктах щодня, а 36,4 % декілька разів на день. Дівчата також багато конфліктують: декілька разів на день конфліктують 36,8 % опитаних жіночої статі, щодня – 31,6 %, ще 21,1 % декілька разів на тиждень, по 5,3 % дівчат конфліктують декілька разів на місяць або рідше.

При цьому опитування показало, що у багатьох випадках підлітки самі провокують конфлікти (рис. 5). Визнали, що полюбляють провокувати конфлікти 18,2 % хлопців та 26,3 % дівчат.

Найчастіше підлітки конфліктують з батьками, 63,6 % хлопців та 78,9 % дівчат обрали даний варіант відповіді. Також часто конфлікти відбуваються з однолітками у 63,4 % хлопців та 57,9 % дівчат. Конфліктують підлітки і з учителями: 45,5 % хлопців та 47,4 % дівчат визнали це. Занепокоєння викликає те, що значна кількість підлітків, а саме 45,5 % опитаних хлопців та 26,3 % дівчат, готові конфліктувати з будь-якою людиною, якщо вона потрапить «під гарячу руку» (рис. 6). Це свідчить про надмірну агресивність підлітків.

Стосовно відповіді на запитання «Чи намагаєшся ти першим вирішити конфлікт, домовитися?» 27,3 % хлопців та 36,8 % дівчат дали відповідь «ні». 27,3 % хлопців та 26,3 % дівчат готові домовлятися, а інші спочатку оцінюють ситуацію, а потім приймають рішення щодо необхідності робити перші кроки.

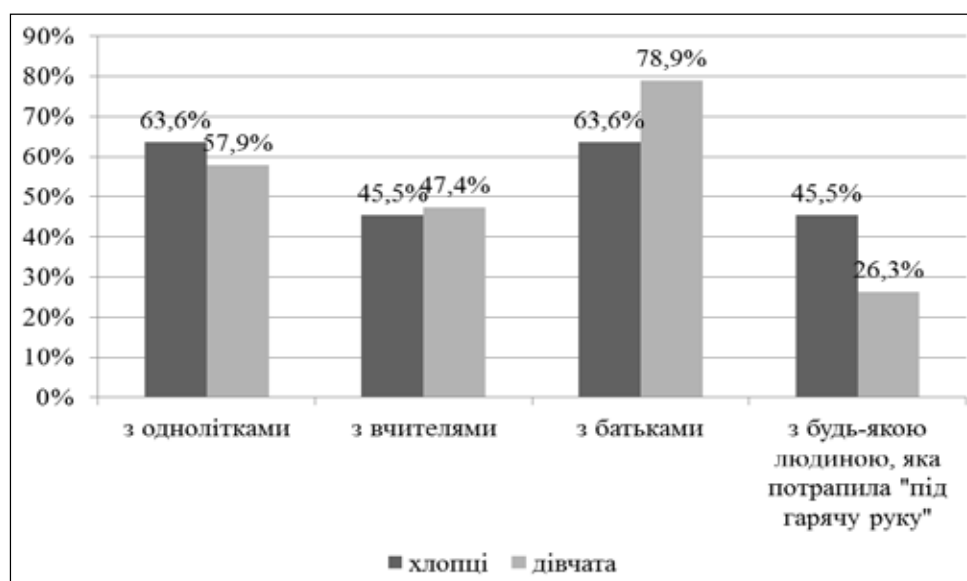

Рис. 6. Відповіді на запитання «З ким ти найчастіше конфліктуєш?»

Джерело: розроблено авторами

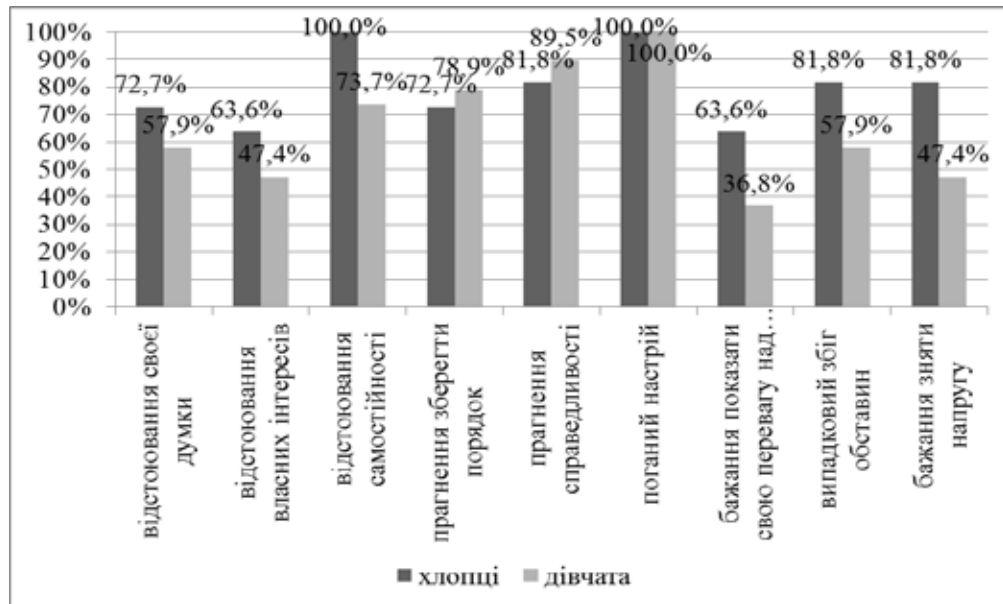

Рис. 7. Відповіді на запитання «Що найчастіше є приводом для конфлікту?»

Джерело: розроблено авторами

Причиною, яка може підштовхнути всіх підлітків до конфлікту є поганий настрій, крім цього 100 % опитаних хлопців за допомогою конфлікту бажають відстояти свою самостійність, 81,8 % – відновити справедливість (рис. 7).

Більшість хлопців використовують конфлікт як засіб зняття напруги (81,8 %). Спровокувати 81,8 % хлопців на конфлікт може і випадковий збіг обставин, наприклад, випадкове зіткнення на перерві, тіснява у громадському транспорті тощо. Дівчата найбільш важливими причинами для конфлікту вважають бажання відстояти справедливість (89,5 %) та прагнення зберегти порядок (78,9 %). Слід зазначити, що хлопці взагалі демонструють підвищену конфліктність. Серед дівчат значно менше тих, хто готовий конфлік-

тувати задля демонстрації своєї переваги над іншими (36,8 %), бажання зняти напругу (47,4 %) та відстоювання власних інтересів (47,4 %).

Підлітки визнають, що мають проблеми у сфері міжособистісної взаємодії та бажають навчитися вирішувати конфліктні ситуації більш ефективно. Більшість готові відвідувати для цього тренінги чи факультативи, а ще краще мати урок конфліктології у школі.

Наступним кроком дослідження є застосування психологічних тестів. У результаті застосування тесту Томаса-Кілмана [9] на стилі поведінки у конфліктній ситуації було отримано такі результати (рис. 8).

Як показав аналіз хлопці та дівчата віддають перевагу різним стилям поведінки у кон-

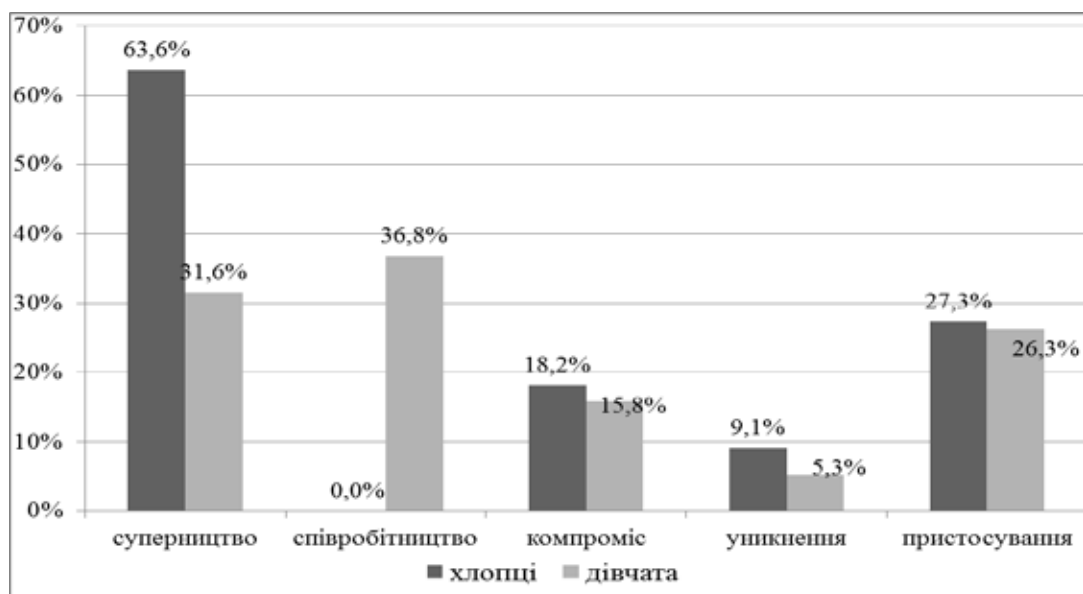

Рис. 8. Використання підлітками стратегій поведінки у конфліктній ситуації

Джерело: розроблено авторами

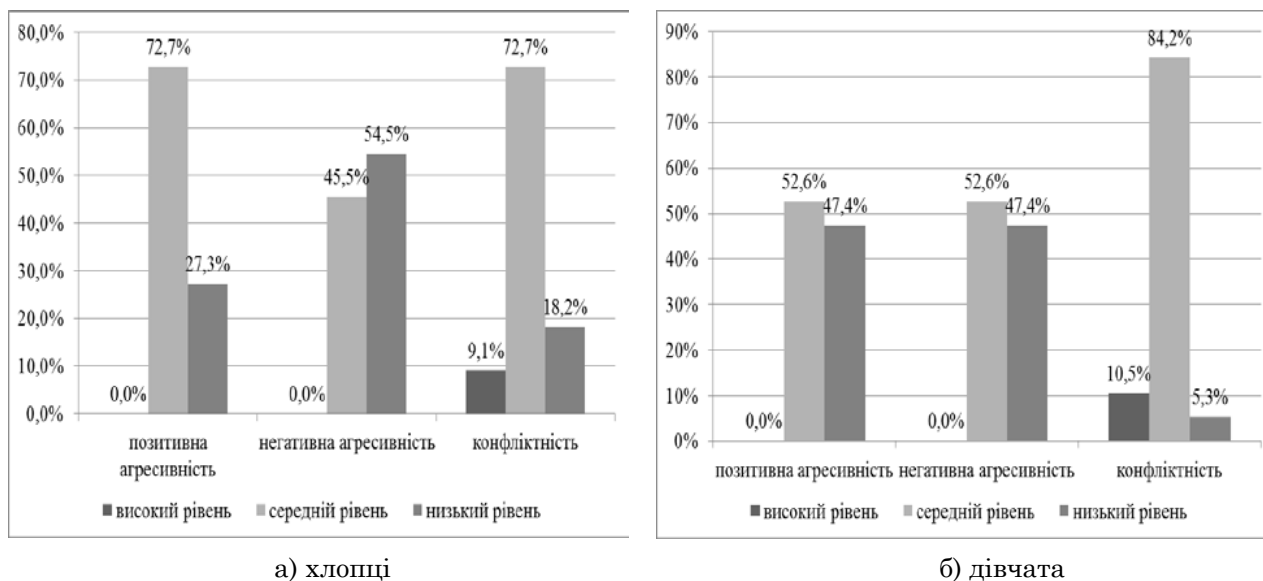

Рис. 9. Схильність підлітків до конфліктності і агресивності

Джерело: розроблено авторами

фліктній ситуації. Більшість опитаних хлопців (63, 6 %) використовують суперництво, тобто відкриту боротьбу за свої інтереси, жорстке відстоювання своїх позицій. Серед дівчат такого явного переважання використання однієї стратегії не спостерігається: 36,8 % опитаних дівчат використовують стратегію співробітництва, 31,6 % – стратегію суперництва, 26,3 % – стратегію пристосування. На компроміс готові йти 18,2 % хлопців та 15,8 % дівчат. Намагається стояти в стороні від конфлікту, уникнути його 9,1 % опитаних хлопців та 5,3 % дівчат. Жоден з хлопців не обрав стратегію співробітництва.

Результати виявлення схильності підлітків до конфліктності і агресивності наведено на рис. 9.

Більшість підлітків обох статей мають середній рівень конфліктності, високий рівень конфліктності притаманний 9,1 % хлопців та 10,5 % дівчат. Аналізуючи даний показник слід також відмітити, що більшість опитаних демонструють

високий рівень безкомпромісності, майже третина страждають від запальності та підозрливості. Середній рівень позитивної агресивності мають 72,2 % опитаних хлопців та 52,6 % дівчат. При цьому показник напористості отримав значно вищі бали, ніж показник неспоступливості як у хлопців так і дівчат. Нетерпимість до думки інших і мстивість дещо менше властива хлопцям – низький рівень негативної агресивності мають 54,5 % підлітків чоловічої статі, а жіночої – 47,4 %.

Результати дослідження домінуючих видів агресивності представлено на рис. 10.

Як показують результати дослідження дівчата більш схильні до застосування вербальної агресії – 52,6 % опитаних використовують лайку, словесні образи. Серед хлопців таких 45,5 %.

Майже третина хлопців продемонстрували високий рівень фізичної агресії, тобто здатні застосовувати фізичну силу для доказу своєї право-

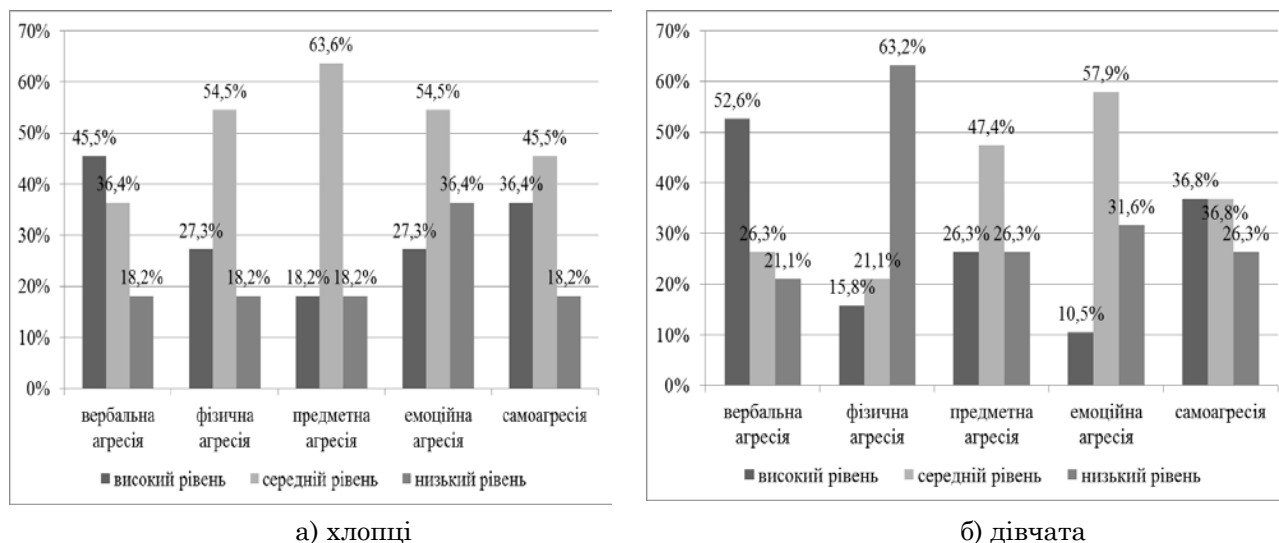

Рис. 10. Види агресивності підлітків

Джерело: розроблено авторами

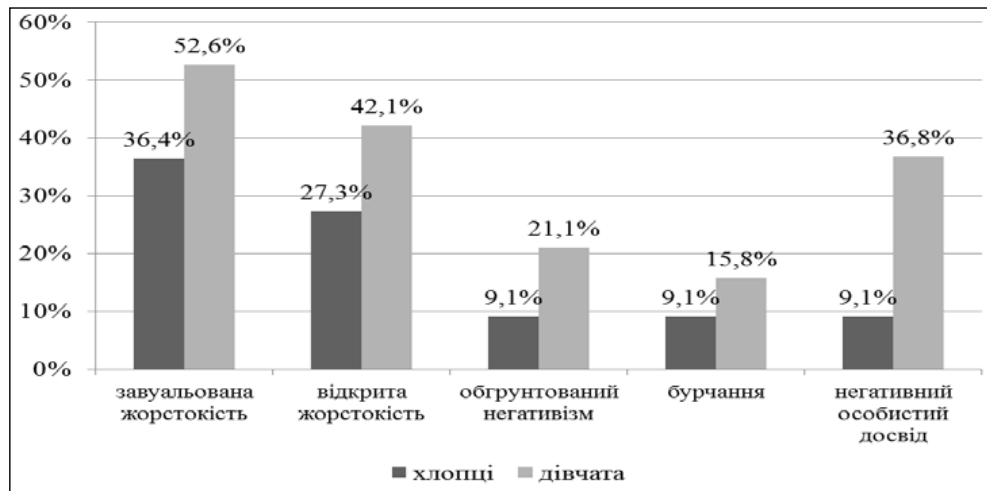

Рис. 11. Показники негативних комунікативних установок підлітків

Джерело: розроблено авторами

ти. Ще 63,6 % продемонстрували середній рівень фізичної агресії. Лише 18,2 % – низький. Окремі дівчата також здатні до фізичного насилля, таких 15,8 %. Більшість виявили низький рівень фізичної агресії (63,2 %).

Негативним явищем є те, що значна кількість підлітків (36,6 % в цілому) демонструють самоагресію. Самоагресія свідчить про відсутність миру та злагоди з собою; відсутність або ослабленість механізмів психологічного захисту; беззахисність в агресивному середовищі.

Високий рівень предметної агресії у 26,3 % дівчат та 18,2 % хлопців, тобто вони часто зривають своє невдоволення на оточуючих предметах. Переважно емоційну агресію використовують 27,3 % підлітків-хлопців та 10,5 % дівчат, тобто при спілкуванні з іншими вони демонструють емоційне відчуження, яке супроводжується підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю.

За допомогою методики діагностики типу комунікативної установки було виявлено такі результати. Високий загальний рівень негативних комунікативних установок продемонстрували 18,2 % хлопців та 21,1 % дівчат. Негативні комунікативні установки відбивають готовність недоброзичливо ставитися до більшості оточуючих. Їх відсутність чи низька вираженість характерна для 9,1 % хлопців та 15,8 % дівчат. На рис. 11 наведено показники негативних комунікативних установок підлітків.

Як показав аналіз, підлітки у більшості демонструють завуальовану жорстокість. Тобто судження особистості у замаскованій, приглушеній або непрямій формі містять недоброзичливість, настороженість у відносинах з партнерами, негативні висновки про людей, небажання відгукуватися на їхні проблеми. Серед дівчат таких 52,6 %, серед хлопців дещо менше – 36,4 %. Більше дівчата демонструють і відкриту жорстокість, а саме 42,1 % з них не приховує і не пом'якшує

свої негативні оцінки і переживання з приводу більшості оточуючих. Серед хлопців 27,3 % готові до демонстрації відкритої жорстокості. 36,8 % дівчат зазначають, що мали неативний особистий досвід спілкування, що накладає відбиток і на подальшу взаємодію.

З метою виявлення наявності статистичної залежності між рівнем конфліктності підлітків та іншими досліджуваними змінними було застосовано кореляційний аналіз. За допомогою коефіцієнту рангової кореляції r -Спірмена було виявлено взаємозв'язок агресивності підлітка з вибором стратегії суперництва ($r_s = 0,573$, при $p < 0,05$) та зворотній зв'язок зі стратегією компромісу ($r_s = -0,540$, при $p < 0,05$); а також зв'язок конфліктності підлітка з особистісними якостями: образливістю ($r_s = 0,756$, при $p < 0,05$); запальністю ($r_s = 0,543$, при $p < 0,05$); підозрілістю ($r_s = 0,431$, при $p < 0,05$); самоагресією ($r_s = 0,432$, при $p < 0,05$).

Висновки і пропозиції. Таким чином, проведене дослідження підтвердило гіпотези дослідження. Для підлітків характерний високий рівень конфліктності, найчастіше вони конфліктують з ровесниками та батьками, причому часто самі і провокують конфлікти, щоб зірвати на когось поганий настрій та зменшити напругу. Підтвердилося припущення про наявність відмінностей в стилях поведінки у конфліктній ситуації, а також особливостях особистості, які провокують конфлікт у хлопців-підлітків та дівчат-підлітків. Гіпотеза про зв'язок конфліктності з агресивністю підтвердилася, особливо це стосується таких складових агресивності як запальність, образливість та самоагресія. Не підтвердилася гіпотеза про зв'язок конфліктності із загальним рівнем негативних комунікативних установок.

Перспективами подальшого дослідження є розробка практичних рекомендацій для розвитку конфліктологічної компетентності підлітків та підвищення рівня ефективності спілкування.

Список літератури:

1. Авдулова Т.П. Психологія подросткового возраста. Москва : Академия, 2014. 240 с.
2. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. Москва : ЮНИТИ, 1999. 507 с.
3. Апішева А.Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія.* 2012. № 2(35). С. 117–125.

4. Бедлінський О.І. Проблема періодизації підліткового віку в сучасному суспільстві. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 49–54.
5. Берлач А.І., Кондрюкова В.В. Конфліктологія : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2007. 204 с.
6. Волков Б.С. Психология подростка. Москва : Академический проект, 2017. 240 с.
7. Ганеева А.А., Гайнуллина А.В. Конфликтные ситуации подростков, зависящие от личностных особенностей. *Известия Самарского научного центра РАН*. 2013. Т. 15. № 2–4. С. 961–963.
8. Гірник А.М., Бобро А.Ю. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 172 с.
9. Долинська Л.В., Матяш-Заяц Л.П. Психологія конфлікту. Київ : Каравела, 2010. 424 с.
10. Зеленков М.Ю. Социальная конфликтология. Москва : Юридический институт МИИТа, 2003. 262 с.
11. Николаева А.А., Субботина С.Н. Профилактика межличностных конфликтов подростков в образовательной среде. *Казанский педагогический журнал*. 2019. № 3(134). С. 132–138.
12. Психодиагностика. Коллекция лучших тестов / сост. О.Н. Истратова, Т.В. Эксакусто. Ростов-на-Дону : Феникс, 2013. 375 с.
13. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе : учебн. пособ. Москва : ПСТГУ, 2013. 400 с.
14. Хасан Б.И. Конструктивная психология конфликта. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 250 с.
15. Шейнов В. Управление конфликтами. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 374 с.
16. Яновська Т.А. Взаємозв'язок прояву психологічного конфлікту з емоційною сферою підлітків. *Молодий вчений*. 2015. № 2(17). С. 235–238.
17. De Bono E. Conflicts: A Better Way to Resolve Them. London : Vermilion, 2018. 288 p.
18. Shapiro D. Negotiating the Nonnegotiable: How to Resolve Your Most Emotionally Charged. New York : Viking Penguin, 2016. 291 p.

References:

1. Avdulova, T.P. (2014). Psihologiya podrostkovogo vozrasta [Psychology of adolescence]. Moskva: Akademiya, 240 p. (in Russian)
2. Antsupov, A.Ya., & Shipilov, A.I. (1999). Konfliktologiya [Conflictology]. Moskva: YuNITI, 507 p. (in Russian)
3. Apisheva, A.Sh. (2012). Problema konfliktnykh stosunkiv suchasnykh pidlitkiv ta yunakiv z batkamy [The problem conflict relations of modern adolescents and young people with their parents]. *Visnyk NTUU«KPI». Filosofiia. Psykholohiia*, no. 2(35), pp. 117–125.
4. Bedlinskyi, O.I. (2011). Problema periodyzatsii pidlitkovoho viku v suchasnomu suspilstvi [The problem periodization of adolescence in modern society]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, no. 2. pp. 49–54.
5. Berlach, A.I., & Kondriukova, V.V. (2007). Konfliktologhiia: navch. posib [Conflictology]. Kyiv: Universytet «Ukraina», 204 p. (in Ukrainian)
6. Volkov, B.S. (2017). Psihologiya podrostka: uchebn. posob. [Psychology of adolescence]. Moskva: Akademicheskii proekt, 240 p. (in Russian)
7. Ganeeva, A.A., & Gaynullina, A.V. (2013). Konfliktnyie situatsii podrostkov, zavisyaschie ot lichnostnyih osobennostey [Conflict situations of adolescents, depending on personal characteristics]. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra RAN*. T. 15, no. 2–4, pp. 961–963.
8. Hirnyk, A.M., & Bobro, A.Yu. (2004). Konflikty: struktura, eskalatsiia, zalahodzhennia [Conflicts: structure, escalation, settlement]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 172 p. (in Ukrainian)
9. Dolynska, L.V., & Matiash-Zaiats, L.P. (2010). Psykholohiia konfliktu [Psychology of conflict]. Kyiv: Karavela, 424 p. (in Ukrainian)
10. Zelenkov, M.Yu. (2003). Sotsialnaya konfliktologiya [Social conflictology]. Moskva: Yuridicheskii institut MIITa, 262 p. (in Russian)
11. Nikolaeva, A.A., & Subbotina, S.N. (2019). Profilaktika mezhlichnostnyih konfliktov podrostkov v obrazovatel'noy srede [Prevention interpersonal conflicts of adolescents in the educational environment]. *Kazanskiy pedagogicheskii zhurnal*, no. 3(134), pp. 132–138.
12. Istratova, O.N., & Eksakusto, T.V. (2013). Psihodiagnostika. Kolleksiya luchshih testov [Psychodiagnostics. Collection of the best tests]. Rostov-na-Donu: Feniks, 375 p. (in Russian)
13. Slobodchikov, V.I., & Isaev, E.I. (2013). Psihologiya razvitiya cheloveka. Razvitie sub'ektivnoy realnosti v ontogeneze: uchebn. posob [Psychology of human development. The development of subjective reality in ontogenesis]. Moskva: PSTGU, 400 p. (in Russian)
14. Hasan, B.I. (2003). Konstruktivnaya psihologiya konflikta [Constructive Psychology of Conflict]. Sankt-Peterburg: Piter, 250 p. (in Russian)
15. Sheynov, V. (2014). Upravlenie konfliktami [Conflict Management]. Sankt-Peterburg: Piter. 374 p. (in Russian)
16. Ianovska, T.A. (2015). Vzaiemozviazok proiavu psykholohichnoho konfliktu z emotsiinoiu sferoiu pidlitkiv [The relationship between the manifestation of psychological conflict with the emotional sphere of adolescents]. *Molodyi Vchenyi*, no. 2(17), pp. 235–238.
17. De Bono E. (2018). Conflicts: A Better Way to Resolve Them. London: Vermilion, 288 p.
18. Shapiro, D. (2016). Negotiating the Nonnegotiable: How to Resolve Your Most Emotionally Charged. New York: Viking Penguin, 291 p.